

ІСТОРІЯ

УДК 302(477.51)

І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко

Археологічні дослідження в околицях міста Ніжин у 2014–2015 рр.

У статті розглядаються основні результати дослідження поселень Ветхе I та Магерки I у 2014–2015 рр. Коротко характеризується історія дослідження пам'яток, наводиться опис об'єктів та знахідок. Здійснюється спроба уточнити статус та хронологію пам'яток.

Ключові слова: Ветхе, Магерки, кераміка, поселення, археологічний комплекс.

В статье рассматриваются основные результаты исследования поселений Ветхое I и Магерки I в 2014–2015 гг. Коротко характеризуется история исследования памятников, приводится описание объектов и находок. Осуществляется попытка уточнить статус и хронологию памятников.

Ключевые слова: Ветхое, Магерки, керамика, поселение, археологический комплекс.

The article discusses key research the settlement Vetkhe I and Magerky I in 2014–2015 y. A brief history of the research settlement. There is a description of the investigated objects and finds. Attempts to the status and chronology hillfort.

Key words: Vetkhe, Magerky, ceramics, settlement, archaeological complex.

У польових сезонах двох останніх років археологічні дослідження експедиції були спрямовані на вивчення найближчої округи міста. В якості об'єктів дослідження були обрані пам'ятки, які хронологічно відповідають найменш вивченим періодам життя регіону в цілому та населених пунктів, з якими граційно пов'язують ґенезу сучасного Ніжина. Тому для досліджень було обрано поселення Ветхе I, що датується в літературі XIV–XV ст., та поселення Магерки I, яке

хронологічно відповідає літописній згадці про битву на Ніжatinній ниві. Обидві пам'ятки на момент дослідження ґрунтовно не вивчалися, а повноцінні розкопки на їх території не проводились.

Незважаючи на те, що в наш час накопичена значна історіографічна база щодо історії Ніжина, залишається низка не вирішених питань. Наприклад, проблема походження міста Ніжина. Дослідники відносять його заснування до давньоруської доби, але в писемних джерелах ми зустрічаємо два населених пункти із назвами подібними до сучасного Ніжина – Уненіж та Ніжatin. О. Ф. Шафонський ототожнював сучасне місто із літописним Ніжатином / Ніжатиною Нивою [1; 2]. Дану гіпотезу підтримали М. В. Гербель, М. Є. Марков, С. М. Соловійов, В. Г. Ляскоронський та ін. Протилежної думки, а саме співвідносили Ніжин із літописним Уненіжом, дотримувалися О. М. Лазаревський, М. П. Погодін, архієпископ Філарет Гумілевський, М. О. Максимович, М. Н. Петровський, А. М. Насонов та ін. [3; 4; 5].

Проблема існування населеного пункту на території Ніжина у XIV–XV ст. теж залишається відкритою. Брак писемних джерел не дає нам змогу стверджувати про існування Ніжина в цей період. Тому значна кількість учених намагається дати відповідь на це питання шляхом узагальнень фактів відомих із джерел пізнішого часу. Наприклад, О. М. Лазаревський стверджував, що Ніжин після монгольської навали відродився лише у XVII ст. [6, с. 51–52]. Його думку підтримала значна кількість учених.

Однак П. Г. Клепатський у своїй праці "Очерки по истории Киевской Земли" згадує існування населеного пункту *Ніжень* у складі Остерського повіту Київського воєводства, у жалувальній грамоті Володимира Ольгердовича до Юрія Івановича Половця-Ружинського [7]. Філарет і Гумілевський стверджував про існування населеного пункту (точніше чернечого скиту) на території Ніжина у XIV–XV ст., з якого пізніше постав Ніжинський Ветхоріздвяний (Красноострівський) монастир [8]. Нині монастир зруйновано і від нього мало що лишилося. Отже, перевірити твердження Гумілевського можливо лише за умови археологічної фіксації поселення XIV–XV ст. у безпосередній близькості від монастиря.

Археологічні пошуки, на території поряд з колишньою територією Ветхоріздвянівського Георгіївського монастиря, розпочалося лише наприкінці минулого століття. Співробітником Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського О. С. Морозовим у ході археологічної розвідки 1993–1994 рр. було обстежено та відкрито поселення Ветхе I в однойменному урочищі. Поселення знаходиться

ся на правому березі р. В'юниці, що впадає у р. Остер. За результатами збору підйомного матеріалу дослідник датував пам'ятку другою половиною XIII–XIV ст. [9].

Новим етапом дослідження поселення на території урочища Ветхе стали археологічні розкопки. З метою перевірки та уточнення датування поселення у 2012 р. було здійснено шурфовку, в ході якої вдалося зафіксувати культурний шар XIV–XV ст. [10]. Продовженням стали розкопки 2014 р.

У ході робіт вдалося розкопати рештки споруди та декілька ям господарського призначення XIV–XV ст. При розбірці споруди встановлено, що вона була знищена в ході пожежі, а котлован споруди в подальшому використовувався у господарстві. Було зібрано колекцію кругової кераміки, а також шпора, два пірофілітових пряслиця, фрагменти ножів та фрагмент оковки із кольорового металу. Поза межами споруди поряд з керамічним матеріалом було виявлено заготовку із сірого пірофіліту та денце кругової посудини із отворами (можливо сирниця).

Також у результаті дослідження вдалося ідентифікувати перший шар заселення території. Були виявлені: фрагмент керамічного ножа та горщик (майже повністю цілий), які датовані кін. III – поч. II тис. до н. е. і віднесені до середньодніпровської археологічної культури епохи бронзи [11].

Археологічні дослідження 2015 року проводилися на території поселення Магерки I. Воно розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної околиці м. Ніжина (за територією мікрорайону Магерки), на краю болота Смолянка. Воно було відкрито Ю. М. Ситим у 1986 році. У 1994 році О. С. Морозов здійснив огляд пам'ятки та виявив дві плями поширення підйомного матеріалу (20x50 та 25x80 кв. м). Досліднику вдалося зібрати тут колекцію кераміки XI–XIII ст. та серію індивідуальних знахідок [12].

У 2014 році авторами було проведено шурфовку поселення, яка дала можливість зафіксувати наявність потужного культурного шару давньоруського часу.

Також з досліджуваним поселенням пов'язують скарб 1852 р., що був знайдений під час оранки сином місцевого селянина Сергія Борисова. Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено ґрунтовні праці М. П. Погодіна, І. І. Толстого, А. А. Ільїна, М. І. Петрова, І. Г. Спаського, М. П. Сотникової [13]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про карбування власної монети у Київській державі X–XI ст. [14].

У результаті робіт було зафіксовано, що потужність нашарувань давньоруського часу сягає 0,75–0,5 м. Під час розкопок вдалося зібрати колекцію знахідок – уламки кругової кераміки XI ст., пірофілітове жорно, пірофілітові пряслиця (одне – з графіті), натільний хрестик, пружинні ножиці, кільця, перстень, наконечники стріл, піки тощо. Найбільший інтерес викликає натільний хрестик. Зауважимо, що аналогічний хрестик було знайдено під час розкопок на посаді давньоруського міста Новгород-Сіверський у 2008 р. Обидві знахідки ідентичні, являють собою маленькі натільні хрестики розміром 3,9 x 2,2 см, чотирикінцевої форми. Кінці хрестиків прямокутні. При цьому лопаті хрестів дещо приплюснуті і розширені до кінців.

На лицьовій стороні хрестів є рельєфне зображення Розп'яття, виконане у візантійському стилі VI–X ст. Фігура розп'ятого Христа пряма, голова, увінчана рельєфним пояском, що символізує німб, злегка схилена до лівого плеча, очі відкриті, руки горизонтально розведені в сторони. Над головою Христа розмішені літери "Л Н".

Особливістю Розп'яття є одягнення Христа. Це незвична сьогодні безрукавна туніка – Колобій, прикрашена геометричним орнаментом і двома вертикальними (ймовірно золотими) смугами.

На зворотному боці хреста зображено образ Божої Матері Оранти в повний зріст, виконаний у стилі сіро-палестинських енкалпціонів. Голова Богородиці також увінчана рельєфним пояском, що символізує німб. Над зображенням розмішені літери "П О". В обох знахідках зворотня сторона дещо затерта. Края хрестів також прикрашені рельєфним пояском.

Виявлені об'єкти представлені залишками котлованів споруд та ямами. Найбільшої уваги заслуговує споруда, досліджена в розкопці 2. Її котлован овалоподібної форми (2,5 x 1,5 м) був витягнутий уздовж осі захід – схід. Він опущений у материк завглибшки 1 м. Заповнення котловану містило численні горілі прошарки, вздовж його стінок збереглися рештки згорілих колод, у придонній частині залягав шар згорілого дерева потужністю до 0,3 м. Під час розчистки об'єкту було знайдено уламки кругових посудин XI ст.

З огляду на конструктивні особливості, ймовірно, що досліджена споруда являє собою яму для випалу деревинного вугілля. На території Чернігівщини подібні комплекси відомі за дослідженнями на поселенні Ліскове [15].

Таким чином, у результаті робіт 2014 р. були отримані нові археологічні матеріали стосовно заселення басейну р. Остер за доби бронзи та в післямонгольський період. Вдалося уточнити

датування поселення Ветхе I. Перший горизонт його функціонування датується кін. III – поч. II тис. до н. е. і належить до середньодніпровської археологічної культури. Другий горизонт датується післямонгольським часом кінцем XIII–XV ст. Характер пам'ятки за доби бронзи потребує уточнення, оскільки археологічні об'єкти цього часу зафіксувати не вдалось. Пізніше час тут існувало одне з малодвірних поселень, які виникають на Ніжинщині після монгольської навали.

За результатами розкопок 2015 року складається таке враження, що поселення Магерки I функціонувало в межах першої половини XI сторіччя і надалі гине. Зважаючи на знахідки фрагментів зброї кочівників, імовірно від їх нападів, що встановили контроль над шляхом уздовж болота Смолянка в напрямку на Чернігів.

Література

1. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К., 1851. – С. 457.
2. Ляскоронський В. Г. Історія Переяславльської землі / В. Г. Ляскоронський. – К., 1897. – С. 42, 59.
3. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии / А. М. Лазаревский. – К., 1893.
Т. 2. Полк Нежинский. – 1893. – С. 51.
4. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М., 1951. – С. 60, 232–233.
5. Максимович М. А. Замечания на Песнь о полку Игореве в стихотворном переводе г. Гербеля / М. А. Максимович // Москва. – 1855. – Ч. 2, кн. 2. – С. 130–131.
6. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии / А. М. Лазаревский. – К., 1893.
Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 51–52.
7. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период / П. Г. Клепатский. – Біла Церква : Изд. А. Пшонкивский, 2007 г. – С. 236, 242.
8. Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет Гумилевский. – К., 1874. – Кн. 4. – С. 67–68.
9. Морозов О. С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) / О. С. Морозов // Ніжинська старовина Вип. 6 (9). – Ніжин, 2008. – С. 5–23.
10. Кедун І. С. Археологічні дослідження у Новгороді-Сіверському та Ніжині / І. С. Кедун, О. Є. Черненко // Археологические исследования в Еврорегионе "Днепр" в 2012 г. : научный ежегодник. – Гомель, 2013. – С. 175–179.

11. Пархоменко О. Г. Поселення Ветхе: археологічна пам'ятка XIV–XV ст. / О. Г. Пархоменко // П'яті Зарембівські читання. Матеріали П'ятих Зарембівських наукових читань "Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції", присвячені 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька, м. Київ, 15 квітня 2015 р. – С. 281–284.

12. Морозов О. С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина. – Вип. 6 (9) / О. С. Морозов. – Ніжин, 2008. – С. 22.

13. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X–XI вв. / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л., 1983. – С. 67–80.

14. Морозов О. С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки / О. С. Морозов. // Ніжинська старовина. – Вип. 11 (14). – Ніжин, 2011. – С. 99–104.

15. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – Київ, 2006. – С. 143.